

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

 Гілея

Науковий вісник

Випуск 142 (№ 3)

Ч. 2. Філософські науки

Київ – 2019

УДК 141.5(477)«18/19»

УКРАЇНЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА САМОБУТНІСТЬ ТА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ У ТВОРЧОСТІ П. КУЛІША

UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY AND SELF- IDENTIFICATION IN THE WORK OF P. KULISH

Поцюрко О. Ю.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри філософії та політології, Львівський
державний університет внутрішніх справ (Львів,
Україна), e-mail: potsyurko80@gmail.com

Potsyurko O. Y.,

associate professor, assistant professor of
philosophy, political science and legal logic, Lviv
State University of Internal Affairs (Lviv, Ukraine),
e-mail: potsyurko80@gmail.com

Метою статті є дослідження впливу української національної самобутності та самоідентифікації на формування української державності, висвітленого у творчості П. Куліша.

В нашому дослідженні використовувалися такі наукові методи: аналіз, порівняння, синтез, індукція, дедукція, аналогія тощо.

Будучи представником романтизму П. Куліш відстоював ідею самостійності української нації, окремішності українського історичного процесу, який, на його думку, є втіленням вільнолюбного демократичного духу українського народу. Вибудував власний україноцентричний світогляд.

Ключовим моментом подальшого державотворчого процесу в Україні вбачав просвіту та створення нової освіченої, відповідальної та патріотично налаштованої інтелігенції. Основою для національної ідентифікації українського народу виступає перш за все його мова, традиції, народність, власна земля. Осередком українських цінностей та розгортання народного духу вважав хутір.

Ключові слова: самобутність, само ідентифікація, мова, нація, П. Куліш, інтелігенція.

The purpose of the article is to study the influence of Ukrainian national identity and self-identification on the formation of Ukrainian statehood, which was highlighted in the work of P. Kulish.

In our study, the following scientific methods were used: analysis, comparison, synthesis, induction, deduction, analogy, etc.

As a representative of romanticism, P. Kulish defended the idea of independence of the Ukrainian nation, a separate Ukrainian historical spirit of the Ukrainian people. He built his own Ukrainian-centric worldview.

A key point in the further state-building process in Ukraine was the enlightenment and the creation of a new enlightened, responsible and patriotically-minded intelligentsia. The basis for the national identification of the Ukrainian people is, above all, his language, traditions, nationality, his own land. A village of Ukrainian values and deployment of the people's spirit was considered a village.

Keywords: identity, identity, language, nation, P. Kulish, intellectuals.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні як ніколи гострою постає проблема національної ідентичності українців. Вона передбачає з'ясування власної приналежності до того чи іншого соціокультурного простору, що в свою чергу спонукає нас до вивчення особливостей національної свідомості, культури, характеру тощо. Розкривання та усвідомлення комплексу який складає самість людини, також скеровує її до визначення власної національної ідентичності (національної самоідентифікації).

Заявленою проблемою проявляється тоді, коли відбувається доволі складний та болочий процес державотворення. Останній безпосередньо залежить від того, на які цінності, традиції та звичаї в подальшому буде спиратися конкретне суспільство.

Значний вплив на розвиток української ідеї у 60–х роках XIX ст. здійснив П. Куліш. Будучи етнографом, фольклористом, прозаїком, поетом тощо, він наполягав на пробудженні національної свідомості українців. Мислитель долучився до українського романтизму в якому вперше сформувалися та визріли ідеї національного державотворення, та українська ідея як ключова в цьому процесі. В основу власного бачення національної ідеї він кладе такі поняття як: народ, мова, звичаї, культура.

Отож, романтика П. Куліша цікавили етнографічні джерела які допомагали йому вивчити історію, фольклор, спосіб життя та самобутність українського народу. Водночас, зважаючи на те, що романтик творив за відсутності державності, його світогляд вирізнявся загостреною україноцентричністю.

Як відзначав Д. Чижевський, «...внутрішню цілісність і цілісність Куліша становила ідея України» [10, с. 156]. Є. Маланюк, підтверджуючи думку Д. Чижевського, підкреслює наскрізну національно–державницьку доктрину Куліша. Уся Кулішева справа, як зазначає Є. Маланюк, була «діаметрально протилежна духовно–вбогому й фактично капітулянському «народництву» з різними теоріями про «домашній вжиток» – «Куліш мав на меті ясніше ... показати землякам, що то є державність, розкрити зміст цього давно забутого «українством» поняття» [2, с. 310–311]. Свою державницьку національну політику, як наголошує М. Шумка, «П. Куліш трактував по–різному, дуже часто вдавався до ідеалізації старовини, абсолютизації козащини, а потім відходив від них, намагався заглянути у майбутнє і віднайти реальні шляхи реставрації національної держави. Часом навіть схилився до розгляду української нації не як державної, а в розумінні етнографічному» [11, с. 38].

Досліджуючи творчу спадщину П. Куліша В. Лазарева стверджує: «У його філософських поглядах ми побачили осмислення проблеми щодо особливості розвитку українського народу, виявлення його соціотворчого потенціалу. Український діяч виношував думку про історичну єдність народу, про що свідчить лист до В. Тарновського, в якому він наголошував, що «треба нам, юним русинам, проживати вкупі на Вкраїні» [8, с. 91].

Осмишуючи державотворчий процес в Україні, цей велет думки намагався розкрити та з'ясувати питання українсько–російськи відносин. Останнє він розглядав опираючись перш за все на наше минуле.

Тогочасні революційні настрої ніби підказували П. Кулішу завершити свою віршовану працю «Кумейки» такими рядками:

«Нехай знають на всім світі,
Як ми погибали
І, гинучи, свою правду
Кров'ю записали.
Записали – прочитають
Неписьменні люде,
Що до суду із шляхетством
В нас згоди не буде.
Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море летється,

Поти серце українське
З панським не живеється» [7].

Тут можна наголосити про те, що П. Куліш на ранніх етапах своєї творчості був прихильником козакофільства, та впевненим, що возєднання України та Росії було актом історично правильним. Свою позицію та значущість Переяславської Ради він доводить у творі «История возєединения Руси».

Наскільки правильною була позиція П. Куліша щодо возєднання України та Росії, вже нам сьогодні засвідчують реалії ХХІ ст. Коріння останніх, так чи інакше тягнеться в сиву давнину та розкривається, на наш погляд, перш за все в ментальних особливостях українців та росіян.

Тут же ж слід відзначити, що погляди самого П. Куліша були доволі контраверсійними та суперечливими. Саме тому він свого часу поконфліктував з М. Костомаровим та Т. Шевченком.

Відтак, він пише, а пізніше відкликає заяву щодо зречення російського підданства. І таких коливань в його біографії знаходимо чимало. Хитка позиція П. Куліша відбивалася на його читачах, які подекуди втрачали розуміння того на якій суспільно-політичній та державотворчій платформі перебуває письменник.

Дуже важливу роль в діяльності П. Куліша відіграла ідея самобутності українського народу. Зокрема в його творі «Зазивний лист до української інтелігенції» читаємо: «Як панувала колись Польща, нашим предкам здавалось, ніби Русь від Карпат аж до Путивля єсть неділима часть Речі Посполитої Польської і нібито, не державшись із ляхом за руки, не можна русинові пробувати на світі» [6, с. 6].

Осмилюючи проблему самоідентифікації українського народу в ключі державотворення мислитель наголошує про те, «Се ж усе сталося тим, що й наші руські пани, і наші руські «владики», звичайно кривні тих же панів, не виробили просвіти в своїм народі і поривали очі на чужу. Над школою, над церковною амбоною, над судовою трибуною і над літературою царював той же передсуд, що й над самим побутом руським. Варязька Русь так стерялась у татарському ярмі, а по татарах у перелобках з Литвою та з Ляхвою, що їй здавалось, ніби тільки й світу, що в польському вікні» [6, с. 7].

П. Куліш наполягає на просвіті українських народних мас та створенні справжньої української інтелігенції. Одним з найважливіших факторів в процесі державотворення він вважає використання української (рідної) мови: «Справді, куди не заносилась наша весела або смутна пісня, наша поважна дума або жартовлива приспівка, – всюди по великому Руському Світові слухано її з уподобою і переймано залюбки. У великих дуків царя Петра Первого за трапезою дзвонили в кобзу і співали сліпі козаки, а при дворі цариці Анни Івановни в царському штаті знаходимо кобзаря українського. Тільки ж бо наші пани, що постали на Вкраїні з нових народних дуків, дбали не про те, як би рідну мову підняти до наукової чи хоть громадянської поваги, а про те, як би приподобитись до своїх приятелів, панів московських» [6, с. 7]. Напевно, як і в союзі з Польщею, так само і в союзі з Російською

імперією, українська (рідна) мова залишалася занедбаною, її не використовували а ні в школі, а ні в церкві, а ні в суді. Соромилася розмовляти нею і наша інтелігенція.

Далі, як пояснює П. Куліш, питання щодо використання української мови в Російській імперії поставало ще гостріше. «Отже знайшлися в Росії такі правителі, що позирали скрива на етнографічну Україну, розпростерту широко серед Руського Світу, ніби вона своєю мовою робить якийсь перекір царському господарюванню. Стали сі люде, сі політичні homunculi (гомункули (лат.)), міркувати, яким би робом зупинити розцвіт української мови, і привели царське правительство до неможливого діла – до угашення духа» [6, с. 15].

Мислитель також додає: «Було в Росії таке, що букварі і початкові шкільні книжечки дозволялось печатати по-жмудськи, по-самоїдськи, по-тунгуськи, тільки заборонено по-українськи;... постав заказ українцям складатись хоть по вдовиній лепті на наукову заповому землякам своїм; ... українським народолюбцям забороняли сповіщати рідний край про все, чим би освітилась його темрява;... Боже слово невільно було перекладувати мовою українською;... навіть у повістях, писаних великорущиною, цензура поправляла изба там, де в рукописі стояло хата; вписувала бари н там, де автор писав пан, і т.д.» [6, с. 15].

Особливості вживання української мови в Російській імперії описані П. Кулішем були продиктовані декретом про українщину від 18 травня 1876 року (Емський указ). Сам же дослідник був переконаний в тому, що незважаючи на те, що українську мову утискають, вона все ж залишається загартованою князями Олегом, Святославом, Володимиром, ще задовго до появи на мапі Москвія.

Дух нації, «народний дух» є для Куліша індивідуальним виявом трансцендентної субстанційної сили; він становить первень і сутність спільноти, праоснову народного буття і втілює себе символічно в предковичних цінностях народу, закодованих у його мові. Втрачаючи її, народ губить ціннісні орієнтири, визначальний для себе модус світовідношення, а отже можливості «своєрідного розвитку його моральних сил. Індивід, обезмовлюючись, позбавляє себе єдиного, даного Богом, способу залучення до духовно-культурних традицій народу і нікчемніє» [9, с. 112].

Наступним важливим моментом який відзначає мислитель є той, що в українців відсутні імперіалістичні настрої, вони ніколи не прагнули загарбати чужої землі та не були ініціаторами воєн.

«Виставмо, миле братге, на високоствя науки і літератури наше національне знамено. Не побачить на ньому шлями ні один край, опріч хіба тієї Московщини, що слухає цькування своїх погибельних політиків, своїх сліпих книжників і фарисеїв. Чистий стоятиме Сей стяг у сяєві гуманітарності. Не стягує він людей на криваве діло, на гарбанне чужої предківщини, на топтанне під ноги чужої святиш. Стягує він українську розпуджену сем'ю до наслідування предківського надбаня – рідного слова, до наслідування правом науки і словесності» [6, с. 24].

Опираючись на гіркий досвід взаємовідносин з ляхами та москалями, ми приходимо до висновку про те, що «з прогресом кругосвітньої наукової праці, тієї правди, що безкрай і безмірний космос, у величезних і найменших творивах Божих, дає нам закон громадянського життя і розумового прямування, кладемо її в основу нашого проповідання української національності і духовної свободи» [6, с. 26].

Врешті, П. Куліш закликає українську інтелігенцію не гасити в собі національного духу, підтримати таким чином національно-культурницький рух у Галичині та згадати бандуристів, «убогих і гонимих». Він звернув увагу на те, що коли народ zostався без церков, став духовно спустошеним, занедбаним, саме бандуристи спромоглися дати йому церковну науку чи то «в полі», чи то «під чистим небом». Через це бандуристів уважав носіями національних чеснот і християнської любові й вважав їх своїми духовними попередниками, пропонував сучасникам пам'ятати носіїв негасимого духу [6, с. 28] та рідного слова.

Як стверджує В. Лазарева: «Постійно збагачуючи свої знання і навчаючи інших, П. Куліш шукав досвіду соціального творення в інших країнах. Після еміграції (1858, 1861), ґрунтовно ознайомившись із соціально-економічним європейським життям і порівнюючи його з українським, П. Куліш дійшов висновку, що Україна не повинна бездумно наслідувати шлях ані Європи, ані Америки саме тому, що в ній ще недостатньо розвинена національна свідомість. А передчасно ступивши на шлях наслідування, вона «стане іграшкою сусідніх націй» [8, с. 106]. У 50–60 рр. XIX ст. уособленням буття українського народу у філософській думці П. Куліша була ідея хутора, в якій він вбачав образ своєї України.

Мислитель вважав, що саме хутір уособлює певний окремий духовний світ, який приведе Україну до Європи. Завдяки цьому ж хутору українці збережуть свою національну самобутність, оскільки це ознака розселення українців, їх незалежності, головна риса індивідуалізму, самостійності і чистоти єднання з Богом.

Цементуючою одиницею на якій тримається все хуторянство П. Куліш вважав українського хлібороба, який за своєю природою – господар, знавець хліборобської справи, а раціональне ведення господарства має бути лише індивідуальним. Розв'язання земельних питань здебільшого займалися заможні хуторян. Ця споконвічна традиція є характерною для світосприйняття психології українського народу.

Ще одним феноменом хуторянського життя П. Куліш вважав індивідуалізм. Він прийшов до думки, що індивідуальна свобода повинна бути забезпечена правовими актами. Він передбачав, що роки через сто Україна зміниться «невпізнанно» [8, с. 107].

Розглядаючи ідею хутора як основоположну та визначальну для державотворчого процесу, П. Куліш звертаючись у своїх творах до взаємин людей у містах зробив висновок, що «збут і споживання» руйнують моральні звичаї, нівечать

духовно-культурні традиції і, найстрашніше, позбавляють людей рідної мови. Основи морального життя українського народу, за П. Кулішем, ґрунтувалися на Святому Письмі, тому людина розумової праці повинна бути витвором духу народного і в своїй діяльності має керуватися тими поняттями, які виробила сама дійсність у побуті, звичаях, усній народній творчості.

За П. Кулішем, хутір являє «малу» Україну, яку варто, як «і своєї рідної мови, свого рідного звичаю, вірним серцем держатися» [4, с. 256]. Для П. Куліша хутір – це рідне, а місто – це чуже, де людина тільки розум собі прибільшує [4, с. 256]. В хуторянстві митець вбачав ідею внутрішнього духовного розвитку, де хуторяни – українці в плані національному, представники середніх суспільних верств – «люде, а не паненята» у соціальному плані – високоморальні громадяни в культурній сфері, хоч і досі годують городян хлібом [5, с. 245]. Сам П. Куліш відчував себе хуторянином серед європейців та європейцем серед хуторян.

Поєднуючи в собі матеріальне та духовне, хутір дослідника символізував культурний розвиток українського народу. Українське село відрізняється тим, що в ньому живуть мудрі та помірковані люди, велич яких спонукає їх не прагнути до надмірного збагачення. Описане дослідником українське село наскрізь пронизане чималою кількістю ознак які сповна характеризують український етнос.

Мабуть, найважливішим символом у творчості П. Куліша був символ України, яка поєднувала в собі хутора і міста, минуле і сучасне, ідеальне та матеріальне. Ще одним вкрай важливим символом був символ «могили», яку треба розкопати, аби повернути собі давно забуту славу, віру, державність. Висвітлюючи державницьку політику через ідеалізацію старовини, П. Куліш абсолютизує козаччину та подекуди українську націю розглядає не як державну, а в етнографічному розумінні.

Зрештою, через «Листи з хутора» П. Куліш звертався до земляків-українців із закликом шанувати традиції й виховувати на них нове покоління і таким чином формував національно свідомі громадян. Відновлення традицій, на його погляд, було б одним із чинників їх самобутності. Митець зробив висновок, що такий народ будуть поважати і тим він буде міцнішим [4, с. 256].

Узагальнений образ українського суспільства післябогданівської доби ми знаходимо в славно-звійській «Чорній раді» П. Куліша. Осмислюючи чимало гострих для українського суспільства середини XIX ст. проблем дослідник аналізує та розкриває причини занепаду України.

М. Бойко досліджуючи питання взаємовідносин українського суспільства та європейської цивілізації в творчості П. Куліша, стверджує про те, що останній «робить акцент на тому, що слов'янська єдність між українцями, поляками, росіянами до тих пір неможлива, доки не будуть вирішені питання ідейно-політичного, релігійного протиставлення, це ті, проблеми, без яких добровільне єднання неможливе» [1].

Як показує історичний досвід, ідея української державності не поступалася польській або російській, але «державність» українців мала народний характер і будувалася на принципах воєнної демократії часів козацтва. Куліш пише, що відносини на державному рівні з поляками не можуть бути рівноправними, бо протягом тривалого часу польська шляхта почувала себе господарем на українських землях, а великі магнати: Острозькі, Калиновські, Браницькі, Потоцькі, Замойські, Чарнецькі, Любомирські – давно монополізували право на землеволодіння, ставши військовими правителями окремих і значних територій України, й українське населення стало їх економічним придатком. У таких умовах, коли національна гідність українців принижена, а поляки стали не братами, а ворогами, в українців формувалася нова психологія: із «раба» він зростав до «борця», його національний інтерес виявлявся через самопожертву заради народної справи [1].

Досліджуючи епістолярну спадщину П. Куліша в ключі формування української національної ідеї Д. Кондратьєва Н. Темірова, зокрема зазначають: «У листі до Г. Рентель (1862), ми бачимо, що «гарячий Панько» виокремлює серед інтелігенції прибічників національної ідеї, за їхнім внеском у загальну справу консолідації суспільства: «...кращого від українців в ідеї нема нічого, але (...) небагато в нас людей гідних, решта – дурноляпи, можливо, більше шкідливі, ніж корисні для розповсюдження в суспільстві рятівної для майбутнього української ідеї». Але, не зважаючи ні на що, П. Куліш при кожній нагоді стверджував: «Не дивуйтеся словам моїм про великі надії на народ український. Погляньте на його історію: чого не перебув він, які недолгодки з його знущались! А в його більше людяності осталося, ніж у москаля і ляха» [3].

Вкрай важливою матеріальною цінністю для українця була земля, праця на якій формувала певний тип економічних відносин. Проте, історично склалися такі обставини, що землю відбирали завойовники і керували на ній іноземні дворяни чи поміщики, які безцеремонно експлуатували і обезземелювали селян.

Підсумовуючи вивчення проблеми національного характеру у філософії П. Куліша М. Шумка стверджує: «Куліш вірить, що національні ідеали та непроминальні цінності минулого не розгубляться, а утвердяться в народному житті та стануть основою для творення нових непересічних національно-культурних цінностей, які є необхідною умовою у творенні держави України. Це і було для Куліша основним моментом того розвитку національного і загальнолюдського духу, який він вважав самодостатнім процесом і самоціллю» [11, с. 40].

Висновок. Сама ж «хутірська філософія», яка передбачає певний спосіб життя (поєднання раціонального та ірраціонального) на засадах приватної власності та індивідуальної свободи повинна стати ґрунтом для відродження національної еліти, яка мала б віднайти національну самобутність та ідентичність, стати виразником народного духу, його морально-етичного та інтелектуального

потенціалу, тих цінностей, завдяки яким можна би було виховати та сформувати нову генерацію відповідальних та освічених українців.

Список використаних джерел

1. Бойко, М. 'Міркування Пантелеймона Куліша про долю українців в їх європейській спрямованості'. [online] Доступно: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11905.html>
2. Маланюк, Є. 1991. 'В Кулішеву річницю', *Земна мадонна*, Братислава, 443 с.
3. Кондратьєва, Д., Темірова, Н. 'Вплив поглядів П. Куліша на формування української національної ідеї'. [online] Доступно: <http://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/1206/1233>
4. Куліш, П., 1989. 'Про городи й села', Куліш Пантелеймон. *Листи з хутора. Лист II: Твори в 2 т.*, К.: Дніпро, Т.2, с.251–256.
5. Куліш, П., 1989. 'Про городи й села', Куліш Пантелеймон. *Листи з хутора. Лист I: Твори в 2 т.*, К.: Дніпро, Т.2, с.244–251.
6. Куліш, П., 2012. 'Зазивний лист до української інтелігенції'. *Листи з хутора*, Серія «Броньбійна публіцистика» / За загальною редакцією Лариси Івшини, Видання перше. Бібліотека газети «День» «Україна Incognita», *PrAT «Українська прес-група»*, 56 с.
7. Куліш, П. 'Кумейки'. [online] Доступно: <http://ukrbooks.com/ua/Kumejky>
8. Лазарева, ВТ., 2015. 'Соціотворчий потенціал філософських поглядів Пантелеймона Куліша': дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03, наук. кер. М. П. Недюха; *Нац. акад. пед. наук України. Ін-т вищ. освіти*, Київ, 205 с.
9. 'Філософська думка в Україні: Бібліогр. словник', 2002, Авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін., К.: *Унів. Вид-во «Пульсар»*, 244 с.
10. Чижевський, Д., 1992. 'Нариси з історії філософії на Україні', К., 228 с.
11. Шумка, М., 2009. 'Проблема національного характеру у філософії Пантелеймона Куліша', *Studia Methodologica: [науковий збірник]*, гол. Р. Гром'як; відп. ред. Ю. Завадський; редкол.: О. Куца, М. Лабашук, Н. Поплавська [та ін.], Тернопіль: *ТНПУ*, Вип.29, с.37–40.

References

1. Bójko, M. 'Mirkuвання Pantelejmona Kulisha pro dolju ukrai'nciv v i'h jevropejs'kij srjamovanosti (Pantelejmon Kulish's speculation about the fate of Ukrainians in their European orientation)'. [online] Dostupno: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11905.html>
2. Malanjuk, Je. 1991. 'V Kulishevu richnycju (In the Kulishev anniversary)', *Zemna madonna*, Bratislava, 443 s.
3. Kondrat'eva, D., Temirova, N. 'Vplyv pogljadiv P. Kulisha na formuvannja ukrai'ns'koi' nacional'noi' ideji' (Influence of P. Kulish's views on the formation of the Ukrainian national idea)'. [online] Dostupno: <http://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/1206/1233>
4. Kulish, P., 1989. 'Pro gorody j sela (About the towns and villages)', Kulish Pantelejmon. *Lysty z hutora. Lyst II: Tvory v 2 t.*, K.: Dnipro, T.2, s.251–256.
5. Kulish, P., 1989. 'Pro gorody j sela (About the towns and villages)', Kulish Pantelejmon. *Lysty z hutora. Lyst I: Tvory v 2 t.*, K.: Dnipro, T.2, s.244–251.
6. Kulish, P., 2012. 'Zazyvnyj lyst do ukrai'ns'koi' inteligenciji'. *Lysty z hutora (Zaziv letter to the Ukrainian intelligentsia. Letters from the farm)*, Serija «Bronьbijnja publicystyka» / Za zagal'noju redakcijeju Larisy Ivshynoi', Vydannja pershe. Biblioteka gazety «Den'» «Ukrai'na Incognita», *PrAT «Ukrai'ns'ka pres-grupa»*, 56 s.
7. Kulish, P. 'Kumejky'. [online] Dostupno: <http://ukrbooks.com/ua/Kumejky>
8. Lazarjeva, VT., 2015. 'Sociotvorchij potencial filosofsk'kyh pogljadiv Pantelejmona Kulisha (Sociopolitical potential of the philosophical views of Pantelejmon Kulish)': dys. ... kand. filoz. nauk: 09.00.03, nauk. ker. M. P. Nedjuha; *Nac. akad. ped. nauk Ukrai'ny. In-t vyssh. osvity*, Kyi'v, 205 s.
9. 'Filosofs'ka dumka v Ukrai'ni: Bibliogr. slovnyk (Philosophical Thought in Ukraine: Bibliogr. Dictionary)', 2002, Avt. kol.: V. S. Gors'kyj, M. L. Tkachuk, V. M. Nychyk ta in., K.: *Univ. Iyd-vo «Pul'sary»*, 244 s.
10. Chyzevs'kyj, D., 1992. 'Narysy z istorii' filosofii' na Ukrai'ni (Essays on the history of philosophy in Ukraine)', K., 228 s.
11. Shumka, M., 2009. 'Problema nacional'nogo harakteru u filosofii' Pantelejmona Kulisha (Problem of national character in the philosophy of Pantelejmon Kulish)', *Studia Methodologica: [naukovyj zbirnyk]*, gol. R. Grom'jak; vidp. red. Ju. Zavads'kyj; redkol.: O. Kuca, M. Labashuk, N. Poplavs'ka [ta in.], Ternopil': *TNPU*, Vyp.29, s.37–40.